

UOT 581.9**AZƏRBAYCANIN ARİD SEYRƏK MEŞƏLİYİNİN
PAXLALI BİTKİLƏRİ****Z.C.MƏMMƏDOVA, E.M.QURBANOV***Bakı Dövlət Universiteti**elshad_g@rambler.ru*

Respublikamızın meşələri az sahə tutsa da burada əsas komponent sayılan ağaclardan başqa müxtəlif fəsilələrə aid, müxtəlif həyati formalara malik ot, kol, yarımkollar və s. də yayılmışdır. Bu bitkilər meşədə şaquli mərtəbəlilik yaradır.

İlk dəfə tərəfimizdən Azərbaycanın arid seyrək meşəliyində paxlalı kolların edifikatorluğu ilə rast gəlinən püstəli-ardıclı seyrək meşəlik forması öyrənilmişdir. Vaxtilə olduqca böyük massivlərdə yayılan arid tipli meşələr öz arealını azaltsa da həmin fitosenozların növ tərkibindəki qiymətli paxlalı və digər bitki növlərinin qorunub saxlanması, mühafizə olunması əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Açar sözlər: arid, formasıya, fitosenoz, meşə, bozqır

Biosferin bir hissəsini təşkil edən meşələr onun inkişafında və mühafizəsində mühüm rol oynayır. Dünyanın digər ölkələrinə nisbətən respublikamızda meşələr kiçik ərazilərdə yayılmışdır. Ümumi ərazimizin 10%-i meşə ilə örtülüdür. Meşələrimizdə rast gəlinən ağac və kol bitki növlərinin əksəriyyətini endemik bitkilər təşkil edir ki, bu növlərə də dünyanın başqa yerində təbii halda rast gəlinmir. Meşələrin məhv edilməsi lokal regional və qlobal səviyyədə iqlim şəraitini dəyişdirir, bitki örtüyünün bioloji müxtəlifliyi kasatlaşır. Bununla da biosferin sabitliyi pozulur, daşqınlar, sellər, su və külək eroziyasının dağıdıcı təsiri və səhralaşma prosesi güclənir. Meşələr dağlıq landşaftın əsas komponenti hesab olunur [4]. Onlar torpaq örtüyünü yuyulub dağılmaqdan mühafizə edir.

Arid tipli meşələr respublikamızın dağətəyi zonasında vegetasiya dövrünün çox hissəsi rütubəti çatışmayan quraq iqlim şəraitində inkişaf edib böyük su tənzimləyici, torpaq qoruyucu əhəmiyyət kəsb edir. Arid meşələr dağətəyi yamaqların landşaftını estetik cəhətdən bəzəyir qədim dövrün yadigarı sayılaraq zəmanəmizin keçmişindən xəbər verir və təbiətin sirrini bizə açmaqda kömək edir. Arid tipli seyrək meşələrdə rast gəlinən qiymətli bitki növlərindən biri də paxlakimilər fəsiləsinə daxil olan bitkilərdir. Bu fəsilənin nümayəndələri digər fəsilələrə aid bitkilərlə birlikdə arid tipli meşələrin növ tərkibini zənginləşdirir.

Tədqiqatın obyektı və metodikası

Respublikamızın ərazisində arid seyrək meşələr əsasən dağ-qəhvəyi torpaqlarda dəniz səviyyəsindən 1200-600 m yüksəkliyi olan dağətəyi, orta və aşağı dağlıq qurşağında, o cümlədən kserofil meşə və kollu dağ bozqırlarında yayılmışdır.

Azərbaycanda kserofil və yaxud kserofit seyrək meşəlik bitkiliyinin öyrənilməsinə dair V.C.Hacıyevin [2], A.A.Qrossheymin [6], L.İ.Prilipkonun [10], E.M.Qurbanovun [8,9], Q.Ş.Məmmədov və M.Y.Xəlilovun [4] X.M.Allahverdiyeva [1] və başqalarının monoqrafiyalarında məlumatlar verilmişdir.

A.A.Qrossheymin Cənubi Qafqazın seyrək arid meşələrini bozqır ot örtüyü fonunda kserofil ağac cinslərindən təşkil olunmuş çətri birləşməyə – işıqlı meşələrdən ibarət xüsusi bitki tipinə aid etmişdir [6].

Q.Ş.Məmmədov və M.Y.Xəlilov [4] və V.Z.Qulisaşvili [7] arid tipli meşələri meşəsiz yarımsəhralardan meşə qurşağına keçid zonası hesab edib onu cənub tipli meşə-bozqır adlandırırlar.

Tədqiqatın obyektı olaraq Böyük Qafqazın cənub yamacında yerləşən Qəbələ rayonu ərazisində Türyançay qoruğunda, Lənkəranın dağlıq hissəsində (Yardımlı rayonunun hüdudunda) və Naxçıvan MR də [2] fitosenoloji prinsiplərə istinad etməklə qeydə alınmış kserofit arid seyrək meşəlik bitkiliyinin 1 tip, 2 formasıya sinifi, 2 formasıya qrupu və 2 assosiasiyadan təşkil olunmuş təsnifat sxemi işlənmişdir. Bu 1 saylı təsnifat sxemində verilmişdir.

Təsnifat sxemi apardığımız ekoloji–geobotaniki tədqiqatlara, eləcə də müvafiq ədəbiyyatlara əsaslanmaqla, paxlalı kollardan (iriçiçək xostək və xırdabaşlı paxladənlə) qruplaşma yaradan kserofit ağac növləri nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir. Bitkilərin təyinatı zamanı sisteməlik taksonlar [3,15], adlarının sistemləşdirilməsində «Beynəlxalq Botaniki Kodekslər» [14] nəzərə alınmış, proyektiv örtük [11], həyati formalar [12], ekoloji qruplar [13] və s. öyrənilərkən müəyyən metodlardan istifadə edilmişdir.

Ekspərimental hissə

Tədqiqat zamanı tərtib edilmiş 1 saylı təsnifat sxemindən aydın olur ki, paxlalı kolların üstünlüyü ilə püstəli–ardıclı seyrək meşəlik formasıya sinifi xostəkli–püstəli–ardıclıq (*Caraganeta–Pistacetum–Juniperosum*) və paxladənli–tıs–tıslı–ardıclıq (*Astracantheta–Acantholimonetum–Juniperosum*) formasıya qrupları ilə təmsil olunur. Bu formasıya qrupları haqqda aşağıda ətraflı məlumatlar verilmişdir.

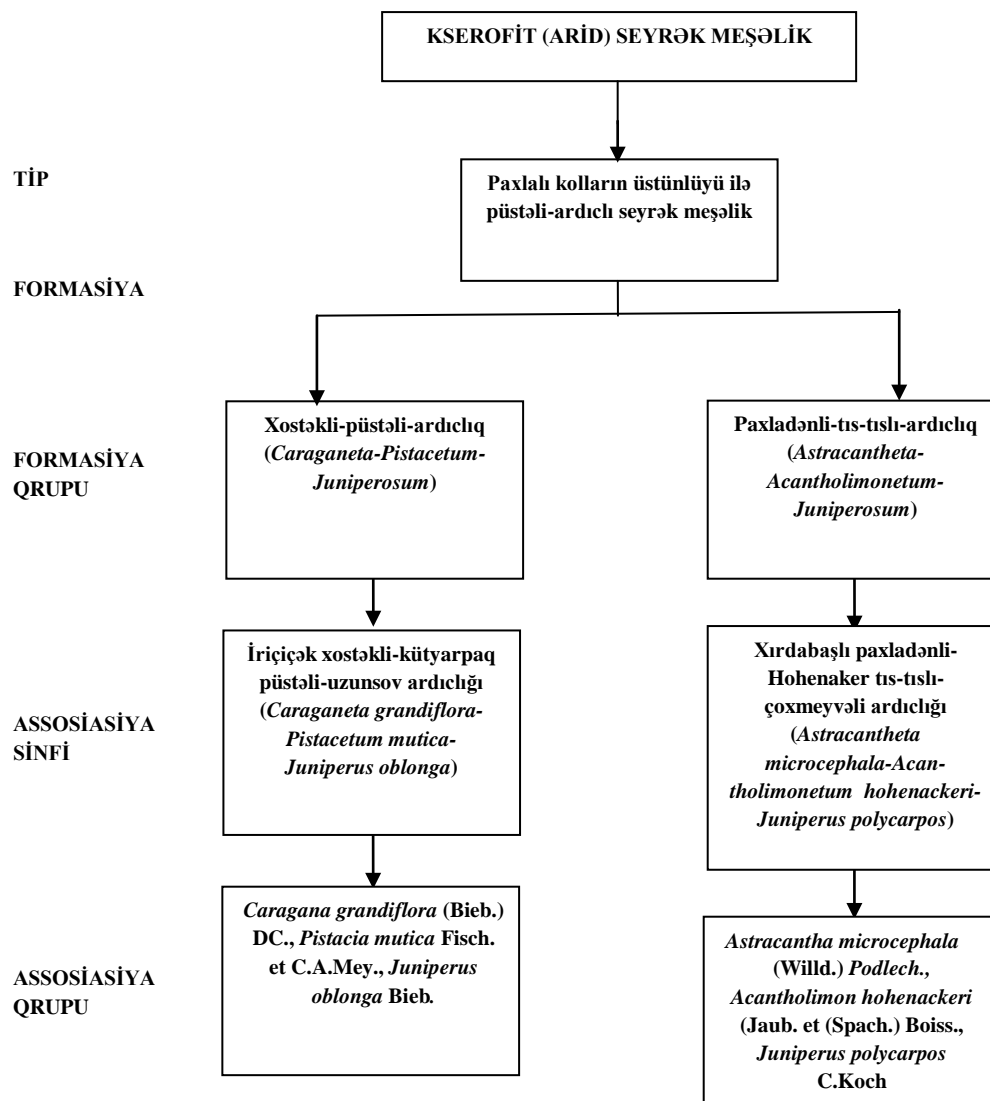
Xostəkli– püstəli–ardıclıq formasıya qrupu

Xostəkli–püstəli–ardıclıq (*Caraganeta–Pistacetum–Juniperosum*) formasıya qrupunun bitki örtüyü arid tipli meşələrdə Türyançay qoruğunun ərazisində eyniadlı çayın 5 km-lik məsafəsində gilli, quru yamaclarda, aşağı dağ qurşağında yayılmışdır [9]. Burada formasıyanın növ tərkibi və quruluşu 2011-ci ilin iyun ayında qeydə alınmışdır. Bu 1 saylı geobotaniki təsvirdə qeyd edilmişdir.

Müvafiq formasiyanın (*Caraganeta-Pistacetum-Juniperosum*) növ tərkibində 25 növə rast gəlinir. Bunlardan 4 növ (16,0%) ağac, 8 növ (32,0%) kol, 1 növ (4,0%) yarımkol və 12 növ (48,0%) çoxillik otlara xasdır. Bu növlərdən ekoloji qruplara görə 20 növ (80%) kserofitlər və 5 növ (20%) isə mezokserofitlərdir.

Bu formasiya qrupu iriçiçək xostəkli-kütyarpaq püstəli-uzunsov ardıcılığı (*Caraganeta grandiflora – Pistacetum mutica-Juniperus oblonga*) assosiasiyası ilə təmsil olunur. 1 saylı təsnifat sxemində və 1 salı geobotaniki təsvirdə qeyd olunduğu kimi bu assosiasiyanın dominantı uzunsov (Qafqaz) ardıc (*Juniperus oblonga* Bieb.) olub, bolluğu 3 bal ilə, subdominantı kütyarpaq püstə (*Pistacia mutica*

Təsnifat sxemi 1
AZƏRBAYCANIN ARİD SEYRƏK MEŞƏLİK BİTKİLİYİNİN TƏSNİFAT SXEMİ

Fisch. et C.A.Mey) və iriçiçək xostək (*Caragana grandiflora* (Bieb.) DC.) olub, onların bolluğu isə 2-3 və 2 bal ilə qiymətləndirilmişdir.

1 saylı geobotaniki təsvirdən görüldüyü kimi xostəkli-püstəli-ardıclıq formasiyasının quruluşu üç mərtəbəli bitki örtüyündən (ağaclar, kollar və otlardan) ibarətdir.

Geobotaniki təsvir 1

Xostəkli-püstəli-ardıclıq (*Caragana-Pistacetum-Juniperosum*) formasiyasının növ tərkibi və quruluşu

№	Biomorf növlərin adı	Ekoloji qruplar	Bollu-ğu (balla)	Orta hündürlük (sm-lə)	Fenoloji fazalar
1	2	3	4	5	6
<i>Ağaclar</i>					
1.	<i>Pistacia mutica</i> Fisch. et C.A. Mey.	kserofit	3-4	I (600)	veq.
2.	<i>Acer ibericum</i> Bieb.	mezokserofit	2-3	I (500)	çiç.
3.	<i>Pyrus georgica</i> Kuth.	kserofit	1-2	I (400)	mey.-ə yet-ə
4.	<i>Celtis caucasica</i> Willd.	kserofit	1-2	I (300)	mey.-ə yet-ə
<i>Kollar</i>					
5.	<i>Juniperus oblonga</i> Bieb.	kserofit	3-4	I (400)	veq.
6.	<i>Caragana grandiflora</i> (Bieb.) DC.	kserofit	2-3	I (100)	çiç.
7.	<i>Crataegus eriantha</i> Pojark.	kserofit	1-2	I (450)	mey.-ə
8.	<i>Rhamnus spathulifolia</i> Flsch. et C.A.Mey	mezokserofit	3-4	I (250)	çiç.
9.	<i>Ephedra procera</i> Fisch. et C.A.Mey.	kserofit	2-3	I (150)	veq.
10.	<i>Viburnum opulus</i> L.	kserofit	1-2	I (120)	çiç.
11.	<i>Spiraea crenata</i> L.	kserofit	2-3	I (100)	mey.-ə
12.	<i>Astracantha denudata</i> (Stev.) Podlech	kserofit	1-2	III (30)	çiç.
<i>Yarımkolcuqlar</i>					
13.	<i>Thymus hadzhievii</i> Grossh.	kserofit	1-2	III (15)	çiç.
<i>Çoxillik otlar</i>					
14.	<i>Astragalus glycyphyllos</i> L.	mezofit	2	II (70)	pax.yet.
15.	<i>Nepeta cataria</i> L.	mezofit	1-2	II (65)	çiç.
16.	<i>Festuca alexeenkoi</i> E.Alexeev	mezofit	1-2	II (55)	çiç.
17.	<i>Bothriochloa ischaemum</i> (L.) Keng	kserofit	1-2	II (50)	çiç.
18.	<i>Hordeum europaeum</i> (L.) All.	mezofit	1-2	II (40)	çiç.
19.	<i>Stipa pulcherrima</i> C.Koch	kserofit	1-2	I (100)	çiç.
20.	<i>Medicago glutinosa</i> Bieb.	mezofit	1	II (80)	çiç.
21.	<i>Artemisia caucasica</i> Willd.	mezokserofit	1	II (40)	veq.
22.	<i>Onobrychis bobrovii</i> Grossh.	mezofit	1	III (30)	çiç.
23.	<i>Poa iberica</i> Fisch et C.A.Mey.	mezofit	1	III (20)	çiç.
24.	<i>Vicia crocea</i> (Dsf.) Fritsch	mezokserofit	1	III (15)	pax.yet.
25.	<i>Gagea chlorantha</i> (Bieb.) Schult. et Schult.	kserofit	1	III (10)	tox.-a
Ümumi layihə örtüyü 20-50%-ə bərabərdir.					

I mərtəbədə ağaclardan *Pistacia mutica*, *Acer ibericum*, *Pyrus georgica*, *Celtis caucasica* (hündürlüyü 600-300 sm); kollardan *Crataegus eriantha*, *Juniperus oblonga*, *Rhamnus spathulifolia*, *Caragana grandiflora* (hündürlüyü 450-100 sm) və s. qeyd etmək olar. II mərtəbədə çoxillik otlardan *Stipa pulcherrima*, *Astragalus glycyphyllos* (hündürlüyü 70-40 sm) və s., III mərtəbədə isə *Astracantha denudata*, *Onobrychis bobrovii*, *Thymus hadzhievii* (hündürlüyü 30-10 sm) və s. təsadüf olunmuşdur.

Ümumi layihə örtüyü 20-50% arasında dəyişir.

Paxladənli–tıs-tıslı–ardıclıq formasiya qrupu

Tədqiq olunmuş paxladənli–tıs-tıslı–ardıclıq (*Astracantha–Acantholimonetum–Juniperosum*) formasiya qrupu xırdabaşlı paxladənli-hohenaker tıs-tıslı-çoxmeyvəli ardıclığı (*Astracantha microcephala–Acantholimonetum hohenackeri–Juniperus polycarpus*) assosiasiyasından təşkil olunmuşdur.

Assosiasiyanın dominantı çoxmeyvəli (Şərq) ardıcı (*Juniperus polycarpus* C.Koch) olub, onun bolluğu 3 bal, subdominantları olan hohenaker tıs-tısının (*Acantholimon hohenackeri* (Jaub. et Spach (Boiss.) bolluğu 2-3 bal ilə, xırdabaşlı paxladənin (*Astracantha microcephala* (Willd.) Podlech) bolluğu isə 2 bal ilə qiymətləndirilmişdir.

Çoxmeyvəli ardıcın üstünlüyü ilə formalaşan paxladənli–tıs-tıslı–ardıclıq formasiyası Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonu ərazisində Tırkeş və Arianc kəndləri ətrafında daşlı örüş sahələrində qeydə alınmışdır.

Qeyd edək ki, paxladənli–tıs-tıslı–ardıclıq bitki qruplaşması Lənkəranın aşağı dağlıq hissəsində (Zuvandda) quru daşlı yamaclarda da rast gəlinir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində kserofit arid seyrək meşələri rast gəlinən dağətəyi zonalarda qədim dövrlərdən bəri əhali maldarlıq və əkinçiliklə intensiv məşğul olmuşdur. Bununla əlaqədar ilkin arid tipli meşə örtüyü, burada güclü antropogen dəyişikliyə uğramış, mövcud bitki formasiyaları əsasən törəmə fitosenozları ilə əvəzlənmişdir [5].

Nəticələrin izahı

Beləliklə, tədqiq olunmuş kserofit arid seyrək meşə bitkiliyində ilk dəfə tərəfimizdən müəyyən edilmiş paxlalı kolların edifikatorluğu ilə püstəli–ardıclı seyrək meşələrə antropogen amillərin neqativ təsirlərinin qarşısını almaq, eləcə də onların qorunub, gələcək nəsillər üçün saxlanması mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, bununla bağlı elmi əsaslarla işlənmiş kompleks ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın meşə ekosisteminə fitosenozların qorunmasına zəmin yaradacaqdır. Fitosenozların növ tərkibindəki qiymətli paxlalı və digər bitki növlərinin qorunub saxlanması və mühafizə olunması əhəmiyyətli məsələlərdən biri olduğu üçün aparılan elmi-tədqiqat işi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva X.M. Azərbaycan Respublikası sərhədləri daxilində Kiçik Qafqazın Şimal yamacının ardıc seyrək meşələri. / Biol.elm. nam. diss.avtoferat. Bakı, 1995, 26 s.
2. Azərbaycanın bitki örtüyü xəritəsi (miqyas 1:600 000). V.C.Hacıyevin müəllifliyi ilə. Bakı, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi. 2005.
3. Qurbanov E.M. Ali bitkilərin sistematikas. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009, 429 s.
4. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycanın meşələri. Bakı: Elm, 2002, 472s.
5. Məmmədova Z.C. Azərbaycanın paxlalı bitkilərinin təbii şəraitdə yayılmasının əhəmiyyəti. AMEA Botanika institutunun elmi əsərləri, XXVI cild. Bakı: Elm, 2006, s.226-228.
6. Гроссгейм А.А. Растительный покров Кавказа. М.: МОИП, 1948, 267с.
7. Гулисашвили В.З., Махатадзе Л.Б. и др. Растительность Кавказа. М.: Наука, 1975, 308 с.

8. Гурбанов. Э.М. Растительный мир бассейна р.Нахичеванчая. Баку: Бакинский Государственный Университет, 1996, 248 с.
9. Гурбанов. Э.М. Флора и растительность Атропатенской провинции (в пределах Азербайджанской Республики) Автореф. дисс. на соиск. учен. степени докт. биол. наук. Баку, 2004, 59 с.
10. Прилипко Л.И. Растительный покров Азербайджана. Баку: Элм, 1970, 319 с.
11. Раменский Л.Г. Избранные работы (проблемы и методы изучения растительного покрова). Л.: Наука, 1971, 334 с.
12. Флора Азербайджана. Баку: АН Азерб. ССР.т.т. I-VIII, 1950-1961.
13. Шенников А.П. Введение в геоботанику. Л.: ЛГУ, 1964. 447 с.
14. International Code Botanical Nomenclature /Leningrad, 1975; Sidney, 1983; Saint Louis, 1999.
15. Cerepanov S.K. Vascular Plants of Russia and Agrosent States the former USSR. North American Branch. Cambridge University Press. 1995, 992 p.

БОБОВЫЕ РАСТЕНИЯ АРИДНОГО РЕДКОЛЕСЬЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

З.Дж.МАМЕДОВА, Э.М.ГУРБАНОВ

РЕЗЮМЕ

Несмотря на небольшую площадь лесов в нашей республике, кроме деревьев, считающихся основным компонентом, здесь распространены травы, кустарники, полукустарники и др., относящиеся к различным семействам, различным жизненным формам. Эти растения создают вертикальную ярусность в лесу.

Впервые нами была изучена формация фисташково-можжевельникового редколесья, встречающаяся в аридном редколесье Азербайджана с бобовыми растениями эдификаторами. Несмотря на сокращение ареала лесов аридного типа, распространенных когда-то на больших массивах, охрана ценных бобовых и других видов растений в составе этих фитоценозов является важной задачей.

Ключевые слова: аридный, формация, фитоценоз, лес, степь

LEGUMES OF ARID WOODLANDS OF AZERBAIJAN

Z.J.MAMMADOVA, E.M.GURBANOV

SUMMARY

Despite the small area of forestry in our country, in addition to trees that are considered the main component, there are herbs, shrubs, semi-shrubs etc. belonging to different families, different life forms. These plants produce vertical layering in the forest.

We are the first to study the formation of pistachio juniper woodlands, found in arid woodlands of Azerbaijan with legumes edificators. Despite the reduction in the area of arid forest types, once spread over large areas, the protection of valuable legumes and other plant species found in these phytocenoses is an important task.

Key words: arid, formation, phytocenosis, forest, steppe

Redaksiyaya daxil oldu: 14.09.2015-ci il

Çapa imzalandı: 05.02.2016-cı il